

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.24>

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

Тома М.Г.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-5081-7842
e-mail: m.toma@chnu.edu.ua*

Тома М.Г. Презумпція невинуватості як конституційна гарантія на справедливий суд.

У статті здійснено ґрунтовне дослідження поняття та суті основоположного конституційного принципу презумпції невинуватості, що має ключове значення для функціонування системи кримінального судочинства. Аналізовано його правову природу, місце в системі норм і принципів кримінального процесу та роль у забезпеченні справедливості під час здійснення правосуддя. Наголошується, що принцип презумпції невинуватості закріплений у Конституції України, Кримінальному кодексі України та Кримінальному процесуальному кодексі України як один із фундаментальних механізмів захисту прав людини. Він виконує роль запобіжника від формування передчасної обвинувальної позиції суб'єктами кримінального процесу, сприяючи дотриманню стандартів правової держави. Презумпція невинуватості трактується як один із найважливіших демократичних принципів кримінального судочинства, що має вагоме значення й переслідує функцію «захисного механізму» від можливих незаконних або свавільних дій з боку державних органів і посадових осіб, які ведуть слідство або здійснюють судовий розгляд кримінальних проваджень. У структурі цього принципу виокремлюються кілька ключових елементів: правило про недопустимість доказів, здобутих із порушенням закону; вимога щодо обов'язку доведення вини стороною обвинувачення; процедура апеляційного й касаційного оскарження судових рішень, а також норми щодо компенсації матеріальної і моральної шкоди, завданої необґрунтованим засудженням.

Окрема увага приділяється тим аспектам презумпції невинуватості, які забезпечують реалізацію завдань кримінального судочинства, спрямованих на охорону прав учасників процесу та забезпечення здійснення швидкого, всебічного й об'єктивного розслідування злочинів. Принцип гарантує, що будь яка особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, буде притягнута до відповідальності в межах своєї вини, водночас жодна невинна особа не піддається необґрунтованим звинуваченням чи засудженню. Цей демократичний інструмент також захищає право особи, яка обвинувачується в правопорушенні, на незалежний і неупереджений суд, що є невід'ємною складовою справедливого судового процесу.

Ключові слова: прав людини, захист, презумпція невинуватості, конституційні засади/гарантії, справедливе правосуддя, підозрюваний, обвинувачений, кримінальне судочинство.

Toma M.G. Presumption of innocence as a constitutional guarantee of a fair trial.

The article conducts a thorough study of the concept and essence of the fundamental constitutional principle of the presumption of innocence, which is of key importance for the functioning of the criminal justice system. Its legal nature, place in the system of norms and principles of criminal procedure, and role in ensuring fairness in the administration of justice are analyzed. It is emphasized that the principle of the presumption of innocence is enshrined in the Constitution of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, and the Criminal Procedure Code of Ukraine as one of the fundamental mechanisms for protecting human rights. It serves as a safeguard against the formation of a premature accusatory position by subjects of criminal proceedings, contributing to compliance with the standards of the rule

of law. The presumption of innocence is interpreted as one of the basic democratic principles of criminal justice, which has independent significance and serves as a “protective mechanism” against possible illegal or arbitrary actions by state bodies and officials conducting an investigation or conducting a trial of criminal proceedings. The structure of this principle includes several key elements: the rule on the inadmissibility of evidence obtained in violation of the law; the requirement that the prosecution must prove its guilt; the procedure for appellate and cassation appeals of court decisions, as well as the rules on compensation for material and moral damage caused by an unjustified conviction.

Particular attention is paid to those aspects of the presumption of innocence that ensure the implementation of the tasks of criminal justice aimed at protecting the rights of participants in the process and ensuring the implementation of a prompt, comprehensive and objective investigation of crimes. The principle guarantees that everyone who has committed a criminal offense will be held accountable within the limits of their guilt, while no innocent person will be subjected to unjustified accusations or convictions. This democratic instrument also protects the right of a person accused of an offense to an independent and impartial court, which is an integral part of a fair trial.

Key words: human rights, protection, presumption of innocence, constitutional principles/guarantees, fair justice, suspect, accused, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Принцип презумпції невинуватості та обов’язковість доведення вини є одними з фундаментальних засад демократії, що забезпечують захист основних прав і свобод людини, а також гарантують справедливість правосуддя.

Презумпція невинуватості справедливо вважається однією з ключових і найважливіших засад кримінального процесу в правовій державі. Вона не лише підкреслює принцип поваги до прав особи, а й відіграє суттєву роль у забезпеченні права на справедливий судовий розгляд. Це право закріплено у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що є частиною національного законодавства України [1]. Відповідно до статті 9 Конституції, зазначена Конвенція має правову силу як міжнародний договір, обов’язковість якого була ратифікована Верховною Радою України [2]. Таким чином, презумпція невинуватості не лише втілює фундаментальний принцип, але й гарантується міжнародними зобов’язаннями та національним правовим порядком, утверджуючи високі стандарти захисту прав людини.

Принцип презумпції невинуватості в кримінальному праві є фундаментальною гарантією захисту прав і свобод людини. Він закріплений у частині 2 статті 2 Кримінального кодексу України, яка визначає, що: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [3].

Мета дослідження полягає у детальному дослідженні сутності та всебічного аналізу змісту принципу презумпції невинуватості. У рамках наукового дослідження означеної проблематики також акцентується увага на визначенні його значення, ключової ролі, а також місця презумпції невинуватості у системі кримінального судочинства.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика, пов’язана зі сутністю та змістом принципу презумпції невинуватості, а також особливостями його практичної реалізації були центром дослідження Г.І. Барчука, Ю.В. Бауліна, О.А. Бунтовської, В.В. Вапнярчук, П.П. Захарченко, В.Т. Нора, Ю.В. Гродецького, О.О. Дудорова, О.О. Житного, О.В. Ковітіді, О.С. Козака, О.М. Лемешка, В.Т. Маляренка, А.А. Музики та інші.

Виклад основного матеріалу. Поняття презумпції невинуватості вперше знайшло своє формальне закріплення у тексті французької Декларації прав людини та громадянина, яка була прийнята в 1789 році. У цьому документі принцип презумпції невинуватості сформулювали таким чином, що кожна особа вважається невинною, доки її вини не буде офіційно доведено і підтверджено судом [4]. При цьому передбачалася важлива умова: якщо арешт людини визнається необхідним, то будь-які прояви надмірної строгості або жорстокості, які не мають обґрунтованої потреби, повинні неодмінно каратися відповідно до закону. Таким чином, Декларація визначила не лише фундаментальну норму права, але й наголосила на важливості гуманного ставлення до тих, хто опинився під слідством.

На сьогоднішній день принцип презумпції невинуватості закріплений у численних міжнародних правових документах, зокрема: у частині першій статті 11 Загальної декларації прав людини, пункті другого статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, пункті

другому статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших актах. Ця норма свідчить, що принцип презумпції невинуватості визнається одним із фундаментальних демократичних засад кримінального судочинства, який має універсальний характер, самодостатню юридичну цінність і виконує функцію захисного механізму. Його мета полягає у запобіганні незаконним діям представників державної влади та посадових осіб, що здійснюють кримінальне провадження, а також у недопущенні необґрунтованих обвинувальних вироків і передчасних суб'єктивних оцінок як з боку учасників процесу, так і суспільства в цілому. Презумпція невинуватості, хоча й була передбачена як один із фундаментальних принципів у ключових міжнародно-правових документах, що встановлюють загальноприйняті стандарти основних прав людини, а також закріплена на законодавчому рівні у Конституції України (стаття 62), на практиці нерідко зазнає порушень. Одним із свідчень цієї проблеми є низка рішень Європейського суду з прав людини, які досліджували випадки порушень даного принципу в контексті України. Зокрема, зазначені рішення ілюструють те, наскільки складним є процес забезпечення справедливості та дотримання цього фундаментального права в умовах реального правозастосування.

Варто зауважити, що положення Конституції України мають характер норм прямої дії (стаття 8). Це передбачає, що для реалізації прав і свобод, гарантованих Конституцією, не потребується прийняття додаткових нормативних актів.

Беручи до уваги положення пункту 2 статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція), де зазначено, що кожна особа, обвинувачена у скоєнні кримінального правопорушення, підлягає презумпції невинуватості до моменту доведення її вини згідно із законною процедурою, особливу увагу привертає сутність реалізації принципу презумпції невинуватості. Цей принцип виявляється у кількох ключових аспектах:

- ✓ межа застосування принципу презумпції невинуватості охоплює всі провадження, що класифікуються як кримінальні правопорушення, а це поняття є значно ширшим від категорії злочинів, визначених вітчизняним законодавством;
- ✓ чітко окреслюється момент, з якого особа може бути визнана винуватою, а саме після доведення її вини за встановленою законом процедурою;
- ✓ підкреслюється недопустимість застосування альтернативних до визначених законом методів або процедур для визнання винуватості особи.

Принцип презумпції невинуватості також гарантує право особи на незалежний і неупереджений суд, адже він є ключовим елементом справедливого судового процесу. Цей принцип суттєво впливає на процедуру доказування, перекладаючи обов'язок доведення вини на сторону обвинувачення, а доказування має здійснюватися поза межами будь-якого розумного сумніву. Важливо зазначити, що зазначений стандарт отримав нормативне закріплення в частині 2 статті 17 Кримінального процесуального кодексу України (далі КПК) [5].

Питання доведення вини у процесуальній теорії залишається предметом активних дискусій. Підхід до встановлення вини на рівні «поза розумними сумнівами», який довгий час розглядався як базовий елемент презумпції в англо-американській правовій системі, нині інтегрований і до нових положень КПК України. Цей принцип підкреслює важливість захисту особи від можливих зловживань з боку державної машини. Верховний Суд США свого часу наголосив: «суспільство, що цінує гідність і свободу кожного, не може допустити визнання людини винною у злочині за умови наявності обґрунтованих сумнівів у її винуватості» [6].

Не менш важливим є розуміння принципу презумпції невинуватості у контексті європейських стандартів. Європейське право з акцентом на права людини закріплює більш широкий підхід до цього принципу. Він охоплює не лише ставлення до особи, чия вина не підтверджена обвинувальним вирок суду, як до невинуватої, що закріплено у частині 5 статті 17 КПК України, а й вимогу проведення досудового розслідування з дотриманням принципу невинуватості особи – тобто так, наче вона не скоїла правопорушення.

У Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року вперше було офіційно закріплено двадцять дві загальні засади кримінального провадження, які мають регулювати проведення кримінального судочинства. У межах теорії кримінального процесу засади поділяються на три ключові категорії, кожна з яких має своє суттєве значення і роль у формуванні загальної правової системи. До першої групи належать конституційні засади, які закріплені Конституцією та визначають основоположні принципи правосуддя, такі як рівність всіх перед законом, право на справедливий судовий розгляд та захист прав громадян. Друга група охоплює процесуальні засади,

часто згадані як загальні принципи кримінального провадження, що формують базові правила ведення судових процедур, забезпечуючи їх прозорість, об'єктивність та дотримання встановлених норм. Нарешті, третя група містить спеціальні засади, які застосовуються в окремих аспектах кримінального процесу, враховуючи особливості окремих категорій справ або специфіку правовідносин учасників провадження. Таким чином, кожна з цих груп має вагоме значення у забезпеченні ефективного й справедливого функціонування системи кримінального права.

В Україні принцип презумпції невинуватості нерідко опиняється під загрозою порушення, особливо у трьох ключових ситуаціях. По-перше, це відбувається, коли політики або прокурори роблять публічні заяви, в яких стверджують про чиюсь винуватість ще до завершення судового розгляду та ухвалення відповідного рішення. По-друге, проблема виникає тоді, коли у судових документах та рішеннях, які не є офіційним обвинувальним вироком, все ж таки прослідковується думка про причетність особи до вчиненого злочину. Нарешті, третя ситуація охоплює моменти затримання осіб, яких підозрюють або звинувачують у правопорушенні, а також обрання їм запобіжних заходів, де такі дії можуть розцінюватися як порушення презумпції невинуватості.

У першому випадку було відзначено низку прецедентів, в яких Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) встановив порушення пункту 2 статті 6 Конвенції. Такі порушення часто виникають через некоректне коментування кримінальних проваджень представниками влади, яке зазвичай здійснюється політичними діячами та іншими представниками держави. Ці коментарі нерідко поширюються через телебачення, радіо або інші засоби масової інформації. Проблемою є те, що вони часто формують у суспільстві уявлення про винуватість громадян на самих початкових етапах кримінального провадження, ще до того, як їх вина була доведена судом. Представники влади відкрито заявляють про причетність певних осіб до скоєння нетяжких злочинів чи тяжких за характером суспільно небезпечних діянь. У таких заявах часто прослідковується переконаність у доведеності провини та неминучості суворого покарання, що суперечить принципу презумпції невинуватості. Ця проблема отримала яскраве відображення у справі «Шагін проти України», яка стала показовою у цьому контексті. У рішенні ЄСПЛ було вказано на те, що подібні публічні коментарі становлять загрозу об'єктивності судового розгляду та порушують права обвинувачених. Окрім цього, наголошувалося на проблемі недотримання професійної етики журналістами, які у своїх репортажах часто поширюють необґрунтовані припущення. Бувають випадки, коли без належних доказів вони приписують особам скоєння конкретних злочинів, тим самим порушуючи стандарти журналістської відповідальності. Це створює додатковий тиск на судову систему та негативно впливає на формування неупередженого суспільного ставлення до підсудних. Така ситуація свідчить про необхідність скрупульозного дотримання принципу презумпції невинуватості не тільки суддями та представниками влади, але й усіма учасниками публічного інформаційного простору, щоб забезпечити справедливий розгляд справ і неупереджене ставлення до кожного підозрюваного/обвинуваченого.

Другий випадок відповідно до практики ЄСПЛ, порушенням вважається висловлювання в судовому рішенні про винуватість особи без доведення цього за законом. Це було помічено у справі «Грабчук проти України», закритій на стадії досудового провадження через брак доказів та закінчення строків давності притягнення до відповідальності.

Ще одним із типових порушень принципу презумпції невинуватості є випадки, коли затримують осіб, підозрюваних або обвинувачуваних у скоєнні злочину, та обирають для них запобіжний захід. У цьому контексті варто звернути увагу на тенденцію, яку демонструє судова практика багатьох європейських країн. Спостерігається приріст випадків застосування запобіжних заходів у формі тримання під вартою. Основним аргументом для такого рішення зазвичай служить ризик для суспільної безпеки. Втім, існує важливий аспект, про який не слід забувати: особа, свободу якої було обмежено через обґрунтовану підозру у злочині, може врешті-решт бути визнана невинуватою. У такому разі факт обмеження свободи виходить за межі правової справедливості і становить пряме порушення статті 5 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує право на свободу. Це питання залишається одним із ключових викликів для правової системи та потребує зваженого підходу в балансуванні між суспільними інтересами та правами окремої особи.

Засада презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини підкреслює, що справжня реалізація цього принципу повинна поширюватися на всіх без виключення, а особливо на слідчих, прокурорів та суддів. Вона встановлює правило, за яким цим посадовим особам забороняється ставитися до обвинуваченого як до злочинця до моменту набуття законної сили обвину-

вальним вироком суду. Такий підхід забезпечує взаємовідносини між сторонами кримінального провадження як між рівноправними людьми. Обвинувачений упродовж всього процесу кримінального провадження не повинен нести відповідальність за діяння, в яких його поки що лише обвинувачують, зокрема у вигляді утримання під вартою. Державний процесуальний примус у межах кримінального провадження може застосовуватись виключно тоді і лише в такій мірі, яка є необхідною для забезпечення його явки до суду, враховуючи поведінку обвинуваченого під час розгляду справи [5].

Стаття 17 Кримінального процесуального кодексу України налічує п'ять частин, з яких три містять ключові положення, що формують юридичний зміст засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини. Це створює цілісну концептуальну структуру, яка не лише закріплює базові принципи, але й деталізує їх, розширюючи сферу застосування та підвищуючи рівень захищеності прав учасників кримінального провадження.

Згідно із частиною третьою статті 17 Кримінального процесуального кодексу, будь-які підозри чи обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, які були отримані незаконним шляхом [5]. В межах кримінального провадження поняття доказів охоплює фактичні дані, отримані у встановленому правовому порядку. Саме ці дані дозволяють слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду визначати наявність або відсутність фактів і обставин, що мають вирішальне значення для конкретного кримінального процесу та потребують документального або фактичного підтвердження. Додатково законодавство чітко регламентує процедуру збирання доказів, встановлюючи конкретні вимоги щодо їх визнання допустимими, тобто такими, які можуть бути повноцінно використані під час розгляду справи чи ухвалення процесуальних рішень. Зокрема, допустимість доказів є критично важливою під час судового розгляду, коли суд вирішує справу та робить висновки на підставі представлених матеріалів. Ці положення формують основу для забезпечення об'єктивності та справедливості правосуддя.

Принцип презумпції невинуватості є універсальною нормою, що діє на кожному етапі кримінального провадження, забезпечуючи гідне ставлення до підозрюваного чи обвинуваченого як до особи, котра не вчинила кримінального правопорушення. Цей підхід залишається незмінним до моменту, коли його протилежність буде доведена у межах встановленої законодавством процедури, а суд ухвалить обвинувальний вирок, який набере законної сили. Фундаментальність цього принципу полягає в його ролі як одного з ключових елементів справедливого судового розгляду.

Презумпція невинуватості також передбачає заборону будь-яких поспішних висновків або формування упередженої позиції з боку суду, яка могла б свідчити про те, що обвинувачена особа винна ще до завершення процесуального доведення її вини. Це означає, що суд зобов'язаний розглядати обставини справи неупереджено, базуючись на доказах, які представлені відповідно до вимог закону. Захисна функція цього принципу проявляється у покладенні обов'язку доведення вини на сторону обвинувачення. Сама ж особа, яку підозрюють чи обвинувачують у злочині, звільняється від необхідності доводити свою невинуватість, хоча їй надається право всіма доступними законними засобами брати участь у доказуванні, зокрема через підтвердження своєї позиції та протестування проти звинувачень. Таким чином, презумпція невинуватості гарантує справедливий і неупереджений підхід до кожної особи у процесі правосуддя, зберігаючи баланс між сторонами та забезпечуючи дотримання принципів законності й захисту прав людини [7].

Висновки. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини є ключовими принципами правової системи України, які мають фундаментальне значення. Їх основа закладена в конституційних нормах, дія яких поширюється на всі стадії кримінального провадження. Завдяки цим принципам гарантується справедливе й гідне ставлення до осіб, які опинилися під підозрою або обвинуваченням. Вони слугують важливими механізмами забезпечення чесного судового процесу, спрямованими на запобігання неправомірним діям і необґрунтованим обвинуваченням.

Сутність забезпечення доведеності вини полягає в тому, що правоохоронні органи повинні надавати суду переконливі, достовірні й об'єктивні докази, які підтверджують вину особи. Цей механізм значною мірою захищає права людини, дозволяючи уникнути необґрунтованих звинувачень та забезпечити справедливість судового рішення. Порушення презумпції невинуватості або ігнорування вимог щодо забезпечення доведеності вини розцінюється як серйозне порушення прав людини. Українське законодавство передбачає відповідальність за подібні дії, що може включати застосування санкцій і виплату компенсації потерпілим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Ратифіковано Законом України від 17.07.1997р. № 475/97-ВР. Дата оновлення 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 01.10.2025).
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення 01.01.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254> (дата звернення 01.10.2025).
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення 25.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 01.10.2025).
4. Conac G. La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen de 1789: histoire, analyse et commentaires. Paris: Economica, 1993. 365 p.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення 25.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 01.10.2025).
6. Re Winship 379 US 358 at 365 (1970).
7. Любавіна В.П. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини як засада кримінального провадження: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: [спец.] 12.00.09 кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Університет державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2018. С. 276.